

אורינות דיגיטלית בחברה הערבית והשפעות ההשתתפות בתוכנית להב"ה לטווח הקצר והארוך

האמה אבו־קשק, אזי לב־און ונילי שטיינפלד

מבוא

"אי־השוויון הדיגיטלי" הוא תופעה כלל־עולמית הנחקרת באינטנסיביות בעשורים האחרונים. גופים ציבוריים נוקטים צעדים רבים כדי לאפשר גישה לכלים דיגיטליים ולהעמיק את יכולות השימוש בהם של אוכלוסיות מוחלשות בעיקר, ובכך לצמצם את אי־השוויון הדיגיטלי. לתוכניות אלה יש דגשים שונים, החל באספקת ציוד לבתים פרטיים וחיבורם לאינטרנט, עבור בהכשרות וליווי למשתמשים בכלים אלה ועד הכשרות ייעודיות למורים ולהורים.

אי־השוויון הדיגיטלי והגורמים המנבאים אותו הם מושא מחקרי, אולם מחקר שעוסק באפקטיביות של התוכניות לצמצום כמעט לא קיים. המחקר הנוכחי תורם למילוי הריק המחקרי בתחום הערכת תוכניות לצמצום אי־השוויון הדיגיטלי באמצעות מחקר על תוכנית להב"ה (לצמצום הפער הדיגיטלי בחברה הישראלית), שהיא התוכנית הנרחבת הפועלת להשגת מטרה זו בישראל. התוכנית הוקמה בידי משרד המדע, הטכנולוגיה והחלל במטרה להפיץ את השימוש במערכות מידע דיגיטליות בציבור. נכון לשנת 2016 פועלים במסגרת התוכנית שלושים מרכזים שממוקמים בעיקר בפריפריה החברתית, רובם מיועדים לאוכלוסייה היהודית וחלקם לאוכלוסייה הערבית.

המחקר שערכנו מאפיין את המשתתפים הערבים בתוכניות לצמצום אי־השוויון הדיגיטלי, ובודק את השפעות ההשתתפות בהכשרות מעין אלה לטווח הקצר ולטווח הארוך.¹ תוכנית להב"ה משמשת כמקרה בוחן. המחקר משתמש בשלוש אסטרטגיות מחקר עיקריות:

- (1) סקר שהועבר בתחילת הקורס, שמטרתו אפיון האוכלוסייה הערבית המשתתפת בקורסים, איתור המשתתפים המנבאים את המניעים להצטרף לקורס, כוונות התנהגות בהקשר לקורס ומסוגלות עצמית ביכולת שימוש במחשב ובאינטרנט. (2) בדיקה של השפעת התוכנית על המשתתפים בטווח הקצר באמצעות סקר המשך בסוף הקורס.
- (3) בדיקה של תפיסת המשתתפים הערבים את האפקטיביות של הקורס בטווח הארוך (כשנה לאחר שסיימו את הקורס) באמצעות ראיונות טלפוניים שנערכו עם משתתפות כשנה לאחר שסיימו את הקורס.

מן המחקר עולה שהקורסים של תוכנית להב"ה נתפסים כבעלי השפעה ניכרת על המשתתפים בהם בהכרת מושגים ובהגברת תחושת מסוגלות עצמית בשימוש במחשב

ובאינטרנט. תוכניות כאלה המתמודדות עם הפער הדיגיטלי נתפסות במדינות רבות כאינטרס חברתי, כלכלי ופוליטי משום שצמצומו משפיע ישירות על איכות החיים של האזרחים, על פערים חברתיים אחרים ועל החוסן החברתי הכללי (Rafaeli et al., 2018).

רקע תיאורטי

אי-שוויון דיגיטלי: רקע וחשיבות

בשנים האחרונות האירה החדירה המסיבית של טכנולוגיות המידע והתקשורת לספירות רבות בחיינו, בדגש על רשת האינטרנט, תופעה חדשה בעלת שורשים עמוקים: אי-השוויון הדיגיטלי (Digital Inequality, Robinson et al., 2015). מונח זה ומונחים קשורים לו (כמו פער דיגיטלי, digital divide; הדרה דיגיטלית, digital exclusion; חסך דיגיטלי, digital deprivation ואחרים) מצביעים על אי-שוויון בין יחידים לקבוצות על בסיס נגישות לטכנולוגיה, יכולות שימוש בה ועמדות כלפיה (van Dijk, 2020).

האינטרנט נעשה חיוני בחיינו בהקשרים רבים מאוד בעשורים האחרונים (Hassani, 2020; van Dijk, 2020), והספרות מתארת שימושים רבים בו וסיפוקים רבים הנגזרים ממנו (Lev-On, 2017). היעדר נגישות ויכולות שימוש מושכלות באינטרנט עלולים להביא להפקטו להדרה של קבוצות ופרטים מזירות שיח חברתיות מרכזיות ומיכולתם לצבור משאבים ולפתח יכולות (van Dijk, 2005).

רבים טוענים שאי-שוויון דיגיטלי קשור לאי-שוויונים קיימים קודמים שהתקיימו מחוץ למרחבים דיגיטליים ומעמיק אותם (Dupagne & Salwen, 2005; Fairlie, 2007; Haddon, 2000; Helsper, 2012; Karabanow & Naylor, 2007; Livingstone & Helsper, 2007; Lloyd, Lipu & Kennan, 2010; Scheufele & Nisbet, 2002; Zhang, 2003; Selwyn & Facer, 2009; Warschauer, 2010). אולם עקב ריבוי התחומים שבהם היעדר נגישות או יכולת שימוש באינטרנט עלולים לפגוע בפרטים ובקבוצות, יכול אי-שוויון דיגיטלי להביא לתוצאות בעייתיות בהקשרים רבים מאוד. לפי מנואל קסטלס (Castells, 2002) תוצאת לוואי של נוכחות האינטרנט בספירות רבות של חיינו היא הדרה דיגיטלית בהקשרים רבים (multiple deprivation) של מי שאין להם גישה לאינטרנט או יכולת שימוש משמעותית בו. כתוצאה מכך הוא טוען (שם) כי הדרה דיגיטלית היא אחת מצורות ההדרה הפוגעניות ביותר בחברה בת ימינו.

רמות באי-השוויון הדיגיטלי

המחקר על אי-שוויון דיגיטלי התמקד תחילה בנגישות לאינטרנט, ושאלות המחקר עסקו בתשתית אינטרנט, בציוד מחשוב, במהירות החיבור לרשת וכולי. הראייה הבינרית המאפיינת גישה זו נתפסת כיום כמיושנת וצרה מכדי לנתח את התופעה לעומקה (DiMaggio & Hargittai, 2001; Selwyn, 2003; van Dijk, 2020). עם השנים ועם החיבור המהיר לאינטרנט באזורים רבים בעולם, עבר הדגש המחקרי בהקשר של

איי-שוויון דיגיטלי לתופעות הכוללות לא רק היבטים של נגישות, אלא גם משתנים הקשורים ליכולות ולכישורים, לעמדות, למטרות ולאופי השימוש. בצורה פשטנית מעט יש הממשיגים תהליך זה כמעבר מ-First Level Digital Divide, שהתמקד בהיבטים של נגישות לטכנולוגיה, ל-Second Level Digital Divide, המביא בחשבון גם סוגיות של יכולות, עמדות ושימושים (DiMaggio & Hargittai, 2001; DiMaggio, 2017; Acharya et al., 2004; Hargittai, 2003; Hassani, 2006; Lissitsa & Lev-On, 2014; Livingstone et al., 2007; Selwyn, 2003; van Dijk, 2005; van Dijk, 2006; Hilbert, 2011). המעבר ל-Second Level Digital Divide מוביל לחידוד חשיבות העיסוק במיומנות הדיגיטלית (DiMaggio et al., 2004; Hargittai & Hinnant, 2008; Selwyn, 2003; van Dijk, 2005, 2020) ומסמן את המעבר מתפיסת הפער בנגישות, שאפיין עשורים קודמים בהתייחסות גם למדיה המסורתיות, לתפיסת אי-השוויון בשימוש, המאפיין את עידן האינטרנט והרשתות החברתיות (van Deursen & van Dijk, 2014; van Dijk, 2020). שינוי זה בתפיסת אי-השוויון הדיגיטלי ניכר גם בריבוי האלמנטים הנכללים בהגדרות מאוחרות ורחבות יותר לאיי-שוויון דיגיטלי. לפי יאן ואן דייק (van Dijk, 2005, 2006), (2012, 2020) הנגישות לטכנולוגיה או למדיה היא תהליך המושפע מנסיבות חברתיות, פסיכולוגיות וטכנולוגיות, ואי אפשר לייחס אותה לאימוץ טכנולוגיה אחת מסוימת. כך, קטגוריות של אי-שוויון בחברה יוצרות חלוקה לא שוויונית של משאבים ובהם טכנולוגיות דיגיטליות. שימוש בטכנולוגיה חדשה או ישנה יותר מביא להשתתפות לא-שוויונית בחברה, וזו מחזקת את החלוקה הלא-שוויונית של משאבים. ואן דייק (van Dijk, 2012) מציג מודל של אי-שוויון דיגיטלי שמורכב מארבעה חלקים: מוטיבציה של המשתמש, נגישות חומרית לטכנולוגיה, כישורי המשתמש והשימוש בפועל (ראו גם (DiMaggio et al., 2004; Helsper, 2012).

בכך מסתמנת גם מוטיבציית הפרט לשימוש בטכנולוגיה כאלמנט מרכזי באי-השוויון הדיגיטלי. מוטיבציה זו תלויה בהיבטים אישיים, חברתיים, תרבותיים ופסיכולוגיים. הסברים אינדיווידואליים למוטיבציית משתמש נמוכה כוללים טכנופוביה – תחושת חוסר נוחות, לחץ או פחד שחש המשתמש בעת מפגש עם מחשב – לצד מאפיינים אישיותיים כגון חרדה, אופי מופנם או, להבדיל, מוחצן.

במקום ההפרדה הבינרית בין המשתמשים ש"בתוך" המשחק הדיגיטלי לאלה ש"מחוץ" לו, עולה מאי-השוויון הדיגיטלי כי לא כל מי שנהנה מנגישות חומרית לרשת אכן משתמש בה באופן מיטבי. הקבוצה שאינה משתמשת ברשת באופן מיטבי בהקשר זה מונה גם אנשים שנמנעים משימוש ברשת עקב חוסר עניין או צורך, היעדר אוריינות טכנולוגית מספקת וכן היעדר מיומנויות תקשורתיות, מיומנויות ליצירת תוכן ומיומנויות אסטרטגיות, או תפיסתם העצמית כמבוגרים מדי לפרקטיקה זו (van Dijk, 2012). עם זאת יש סיטואציות שבהן שימוש באינטרנט ללא מיומנויות רלוונטיות עשוי לחשוף

משתמשים אלה, יותר ממשתמשים אחרים, לסכנות הקיימות ברשת ובהן גניבת פרטים מזהים ופרטי אשראי, והתחזויות (Gangadharan, 2017; van Dijk, 2020). סגירת הפער הדיגיטלי מבחינת נגישות עלולה להתרחש במקביל להרחבתו של אי-שוויון מהרמה השנייה בהקשר של שימוש. מחקרים עדכניים מתמקדים לא רק באי השוויון בשימושים הכלליים באינטרנט, אלא נכנסים לרזולוציות גבוהות יותר ובוחנים אי-שוויון בשימוש ברשתות חברתיות (Bobkowski & Smith, 2013; Brake, 2013; Pearce & Rice, 2017; Schradie, 2012; van Dijk, 2020), בטלפון סלולרי חכם (Pearce & Rice, 2017; Anderson & Horrigan, 2016; van Deursen & Mossberger, 2018; van Dijk, 2020) ועוד. מוקד המחקר בנושא הפער הדיגיטלי התמקד עד לאחרונה בכישורים ושימושים (הרמה השנייה של הפער). בשנים האחרונות הופיעה נקודת מבט חדשה שמתייחסת לרמה שלישית של הפער, Third-Level Digital Divide, ומתמקדת בשאלות מהן התוצאות או היתרונות של הגישה והשימוש במחשב ובאינטרנט, ומהן השפעות השימוש באינטרנט בשאלות חברתיות (van Dijk, 2020). אוריינות קשורה מאוד למעמד חברתי, ובאופן ברור משפיעה על הפעלת הכוח בזירה הדיגיטלית החברתית. אם מעמד חברתי-כלכלי משפיע על הגישה והשימוש באינטרנט, בסופו של דבר הוא משפיע גם על התוצאות המוחשיות והיתרונות של הפרט להרוויח. אם לא יצטמצם אי-השוויון הדיגיטלי, התוצאה עלולה להיות העמקת ההבדלים החברתיים-כלכליים (Ragnedda, 2017). גורמים שונים עלולים להסביר הבדלים בנגישות לאינטרנט ושימוש בו. מחקרים אמפיריים מדגישים משתנים כגון השכלה ומעמד חברתי-כלכלי, גיל, מגדר ואתניות. הפסקאות הקרובות מפרטות את עיקרי הממצאים בספרות על השפעת המשתנים הללו על גישה לאינטרנט והשימוש בו (Scheerder, van Deursen & van Dijk, 2017, 2020).

השכלה ומעמד חברתי-כלכלי

מחקרים מוקדמים מצאו כי משתני ההשכלה והמעמד החברתי-כלכלי הם מנבאים חשובים להבדלים בנגישות לאינטרנט. יש קשר בין המעמד החברתי-כלכלי של המשתמש לאוריינותו הטכנולוגית, ואנשים בעלי מעמד חברתי-כלכלי גבוה משתמשים באינטרנט בהיקף רחב יותר (van Dijk, 2005).

עם חדירתו המהירה של האינטרנט לקבוצות שונות בחברה והשימוש הכמעט אוניברסלי בו, איברו משתנים אלה את כוחם בניבוי פערים מהסוג הראשון (נגישות לאינטרנט). אולם מחקרים מראים שהם עדיין מנבאים חשובים של אופי השימוש ברשת, ומסבירים הבדלים בדפוסי השימוש המקוונים של משתמשים (Witte & Mannon, 2010). מחקרים מצביעים על כך שאנשים משכילים ובעלי מעמד חברתי-כלכלי גבוה משתמשים באינטרנט ביעילות ובתחכום, ואילו בעלי מעמד חברתי-כלכלי נמוך השתמשו באינטרנט באופן שטחי (Hargittai & Hsieh, 2013; Rothbaum, Martland & Jannsen, 2013).

(2008; van Dijk, 2005), לצורך הורדת מוזיקה והודעות ופחות לצורך ארגון טיול, חדשות ועבודה (Madden & Rainie, 2003).

יתרה מזאת, במחקר שבחן הבדלים בהיקף השימושים המקוונים ואופיים ברמות השכלה שונות, נמצא כי אנשים בעלי רמת השכלה נמוכה יותר בילו יותר זמן ברשת. לכאורה הצטמצם אי־השוויון הדיגיטלי בינם ובין אנשים משכילים יותר; אולם ניתוח מעמיק גילה כי אנשים בעלי השכלה נמוכה יותר משתמשים באינטרנט לצורך בידור, קשר בין־אישי ומשחק, בעוד עמיתיהם המשכילים משתמשים באינטרנט ביעילות רבה יותר לרווחתם האישית בהקשרים כגון בריאות וחינוך (Howard, Rainie & Jones, 2001; Madden & Rainie, 2003; Wei & Hindman, 2011; van Deursen & van Dijk, 2014; van Dijk, 2020).

מחקרים נוספים מראים כי אנשים משכילים נוטים יותר להשתמש ברשת להגדלת ההון האנושי שלהם, לרבות אפשרויות תעסוקה ושירותים פיננסיים ובריאותיים (Hargittai, 2008). אנשים משכילים פחות אינם מנצלים את נגישותם ומיומנותיהם, המצויות ברמה זהה, לצרכים חינוכיים וכלכליים (Helsper & Galacz, 2009).

גיל

אחד הגורמים המשפיעים ביותר על חיבור לאינטרנט ושימוש בטכנולוגיות דיגיטליות הוא הגיל. קיימת הסכמה בקרב חוקרים כי ככל שהגיל עולה יורד השימוש באינטרנט. מבוגרים משתמשים באינטרנט פחות מצעירים (Helsper, Dutton & Gerber, 2009; U.S. Department of Commerce, 2013; Zickuhr & Madden, 2012; Friemel, 2016; Gell et al., 2015). באופן כללי אפשר לומר שאנשים מבוגרים, בניגוד למרבית האוכלוסייה הצעירה יותר, מעדיפים אלטרנטיבות תקשורתיות של פנים אל פנים ונוטים פחות לשלב טכנולוגיות דיגיטליות בחיי היום־יום (Hargittai & Dobransky, 2017). לאור זאת יצרה חדירת האינטרנט פערים בין־דוריים בין מי שמכונים "ילידים דיגיטליים" (Digital Natives) ובין "מהגרים דיגיטליים" (Digital Immigrants). המונח "ילידים דיגיטליים" מתאר אנשים שנולדו בעידן הדיגיטלי ועברו את שנות ההתבגרות שלהם במקביל למהפכת האינטרנט. הם מדברים ונושמים את שפת הרשת ותרבותה, מעדיפים את האינטרנט על עיתון מודפס, רגילים לשינויים טכנולוגיים מהירים ומסתגלים אליהם בטבעיות ובקלות. לעומתם מהגרים דיגיטליים לא גדלו ולא עסקו בטכנולוגיה באותה מידה של טבעיות (אבר־קשק, 2020; רוזנברג ובלונדהיים, 2021; Lissitsa & Laor, 2021; Prensky, 2011). מרק פרנסקי (Prensky, 2011) הגדיר את שנת 1980 כשנת הגבול שבין ה"מהגרים" ל"ילידים דיגיטליים". חוקרים אחרים כינו דורות אלה בשמות כגון "דור הבייבי בומרס"² (המהגרים), דור ה־Y, המבוגר שבקבוצת ה"ילידים דיגיטליים"³, ודור ה־Z מכונה גם "דור המסכים" או "דור הפלזמה", כי הם נתפסים כרואים את המציאות מבעד למסך, ויש אף המכנים אותם "דור הגוגל" או "דור האינטרנט", לאור

מרכזיותו בחייהם.⁴ דור האלפא (Generation Alpha) הוא הדור הצעיר בקבוצת "הילידים הדיגיטליים", ילידי 2010 ואילך (Carter, 2018). הפער הבין-דורי בא לידי ביטוי בשימושים של אנשים מבוגרים באינטרנט לעומת צעירים. חוויית השימוש ברשת בקרב מבוגרים משמעותית פחות עבורם ומצומצמת במידה ניכרת מזו של צעירים (Hargittai & Dobransky, 2017): צעירים משתמשים באינטנסיביות רבה יותר במרחב הדיגיטלי לצורכי תקשורת, השגת אינפורמציה שוטפת על פעילויות פנאי, תחביבים או בידור (Hargittai & Hinnat, 2008). לעומת זאת בקבוצת הגיל 29-59 מכוון השימוש באינטרנט יותר לחיפוש עבודה או מידע הקשור למקצוע או לשימוש באתרים ממשלתיים (Madden & Fox, 2006). כמו כן, למרות מגמת העלייה בשימוש ברשתות חברתיות בקרב מבוגרים, השימוש בהן עדיין נמוך מזה של צעירים (Haight, Quan-Haase & Corbett, 2014). שימוש זה מאופיין גם בשיתוף ובאמוציונליות פחותים, למשל בפייסבוק (van House, 2015). ירידה דרמטית בשימוש ברשת ניכרת בקרב מבוגרים שעברו את גיל 65, הנוקטים גישה זהירה יותר כלפי העולם המקוון וההתנהלות בו לא רק בניגוד לצעירים אלא גם בניגוד לבני 45 ומעלה (Zickuhr & Madden, 2012; Zulman et al., 2011). המשתמשים המבוגרים רוחשים פחות אמון למרחב המקוון ולהתנהלות בו, ומדווחים על בלבול נוכח שטף המידע שמציף אותם ברשת. בהולנד, למשל, נמצא כי המבוגרים מצויים בפיקור מבחינת יכולותיהם להפעיל מדיה דיגיטליות ולהתנהל בהן, וחסרות להם מיומנויות התמודדות עם הרשת ושטף הידע הגלום בה, לעומת צעירים (van Deursen & van Dijk, 2015). ממצאים דומים עלו גם במחקר אמריקני: ככל שאנשים מתבגרים, רמת האוריינות הדיגיטלית שלהם, היקף השימוש שלהם ברשת ואיכותו, במובן של הגדלת הונם האישי והחברתי כמשתמשים, והתועלת הנתפסת הגלומה ברשת עבורם – הולכים ופוחתים (Hargittai & Dobransky, 2017).

מגדר

משתנה מרכזי נוסף בחקר אי-השוויון הדיגיטלי הוא המגדר. מחקרים ישנים בתחום טענו כי נשים משתמשות באינטרנט פחות מגברים (Ono & Zavodny, 2003), אולם מחקרים עדכניים מצביעים על כך שאי-השוויון הדיגיטלי בין נשים לגברים נעלם מבחינת גישה לאינטרנט (Blank & Groselj, 2014; Hargittai & Shafer, 2006), אך לא בהיקף השימוש, בגיוונו וברמת האוריינות הטכנולוגית (Robinson et al., 2015).

נגישות ושימוש באינטרנט בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל

מחקרים העוסקים באי-שוויון חברתי בוחנים כיצד משתמשות קבוצות אתניות שונות באינטרנט וכיצד שימושים אלה עשויים להגביר או לצמצם את הקיפוח החברתי. נראה שקבוצות מיעוט בעלות הון אנושי נמוך במרחב הלא-מקוון מתאפיינות בסטטוס זה

גם בעולם הדיגיטלי (Robinson et al., 2015). מחקרים אכן מצאו ששימוש באינטרנט מצומצם יותר בקבוצות אתניות הסובלות מקיפוח חברתי (Chen & Wellman, 2004; Dupagne & Salwen, 2005; Fairlie, 2007; van Dijk, 2020).

אי־שוויון דיגיטלי על רקע אתני, בין יהודים לערבים, קיים גם בישראל; הערבים מונים כ־21 אחוז מכלל האוכלוסייה בישראל. הפערים בין החברה היהודית לערבית ניכרים במדרים חברתיים־כלכליים כגון: הכנסה, תעסוקה והשכלה, וישנו גם פער דיגיטלי משמעותי בין החברה הערבית והיהודית, המתבטא בהיעדר תשתיות מתקדמות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2019; קורח וחושן, 2019), בגישה חלקית למחשבים וברמה נמוכה של אוריינות דיגיטלית, מחסור הבולט במיוחד בהשוואה למצב בחברה היהודית, הנהנית מגישה למשאבים ומאוריינות דיגיטלית גבוהה יותר, גם כאשר משווים בין אוכלוסיות ערביות ויהודיות בעלות הכנסה דומה.

כשליש מהאוכלוסייה הערבית בישראל אינה מחוברת לאינטרנט, וגם במקומות שבהם יש חיבור, מהירות החיבור לקווי האינטרנט ויציבותו ירודות באופן משמעותי (תחאוכו, אקסלרד ומטר, 2021). לפי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2019) נמצא כי בשנת 2018 היה מגוי לאינטרנט ל־78.3 אחוז ממשקי הבית היהודיים, לעומת כ־49 אחוז בלבד ממשקי הבית הערביים. גם בתוך החברה הערבית עצמה קיימים פערים בין יישובים בדרום ליישובים במרכז, בצפון ובמזרח ירושלים. ביישובים הבדואיים המוכרים בנגב, למשל, עומד שיעור בתי האב המחוברים לאינטרנט על 34 אחוז בלבד לעומת 78 אחוז בחברה הישראלית (Abu-Kaf et al., 2019). היישובים הלא־מוכרים, שאינם מחוברים לתשתיות בסיסיות, נאלצים להישען על הרשת הסלולרית לצורך חיבור לאינטרנט, אך אין בכך הקלה: ביישובים רבים אין קליטה סלולרית כלל ובאחרים הקליטה חלקית בלבד. מצב זה נובע מהצבה של אנטנות סלולריות מועטות ליד יישובים בדואיים באופן יחסי למספר האנטנות הקיימות ליד יישובים יהודיים. יחס מספר האנטנות לתושב ביישובים יהודיים בנגב עומד על 1:1,217, ואילו ביישובים הבדואיים המוכרים הוא עומד על 1:5,783. במקרים רבים קיים פער גם באיכות השירות הסלולרי: רובה המוחלט של אוכלוסיית ישראל משתמש בטכנולוגיית G4 המתקדמת, אולם לרבים מהיישובים הבדואיים יש גישה רק לטכנולוגיית G3, שאינה מאפשרת שימוש מתקדם ברשת גם אם איכות החיבור טובה (Abu-Kaf et al., 2019).

מנתוני הסקר שערכו האמה אבר־קשק ויונתן מנדלס (2020) בקרב צעירים בדואים, רובם בני דור ה־Z, עולה כי רק ל־52.9 אחוז מהמשיבים יש מחשב; ל־81.3 אחוז מהמשיבים יש טלפון חכם. הפער העיקרי שממנו סובלים המשיבים היה תשתיתי/פיזי: רק ל־35.8 אחוז מהמשיבים יש חיבור קבוע לאינטרנט ו־43.2 אחוז מהמשיבים למדגם מתחברים לאינטרנט באמצעות חיבור סלולרי/נט סטיק. נוסף על כך, רובם המוחלט (שמונים אחוז) של המשיבים אינם יכולים להסתמך על קליטה סלולרית לצורך חיבור לרשת:

25.5 אחוז מהם העידו כי אין ביישוב מגוריהם קליטה סלולרית כלל, 54.5 אחוז אמרו כי יש קליטה מדי פעם ורק עשרים אחוז אמרו כי יש ביישובם קליטה סלולרית תקינה. בחברה הערבית חלה עלייה בשימוש באינטרנט, אך הפער הדיגיטלי נותר גדול. ממצאי סקר איגוד האינטרנט (2020) מראים כי בתקופת הקורונה, למשל, רק 62 אחוז ממשתמשי החברה הערבית ציינו שהם מבצעים תשלומים ומקצרים תורים ברשת לעומת 89 אחוז מהציבור הכללי, ורק 59 אחוז ממשתמשי החברה הערבית ציינו שהם השתמשו בשירותי בנק דיגיטליים לעומת 88 אחוז מהציבור הכללי.

עם זאת עולה מהמחקר כי שיעור השימוש ברשתות החברתיות צמח דרמטית בחמש השנים האחרונות. השימוש ברשתות החברתיות אינטנסיבי יותר בחברה הערבית (73 אחוז) לעומת 61 אחוז בחברה היהודית (גנאים, 2018); איגוד האינטרנט הישראלי, (2020). החיבור הקל והמהיר מסמארטפונים ומסכי מגע הביא לעלייה בשימוש ברשתות החברתיות, אך למרות זאת הרשתות החברתיות אינן משמשות את האוכלוסייה הערבית כמקפצה לעולם התעסוקה, ועיקר השימוש מתרכז במעקב אחר חדשות ועדכונים ושמירה על קשר עם חברים.

בחינת השימוש בכלים דיגיטליים לביצוע פעולות יומיומיות הדורשות מיומנויות דיגיטליות גבוהות יותר מראה כי שיעור הערבים המשתמשים בכלים אלה קטן: פחות מרבע מהם משתמשים באינטרנט לקניית מוצרים, לביצוע פעולות בנקאיות או להתנהלות מול משרדים ממשלתיים, בעוד יותר ממחצית מהיהודים עושים זאת. יש פער משמעותי גם בשימוש בדואר אלקטרוני (תחאוכו, אקסלרד ומטר, 2021). פער השימוש מונע מחלקים מרבים בחברה הערבית את היתרונות שהאינטרנט מאפשר לשם צמיחה כלכלית וחברתית, ובפועל משמר ואף מרחיב את הפערים החברתיים-כלכליים בינם ובין החברה היהודית (איגוד האינטרנט הישראלי, 2018).

שאלת השימוש מורכבת יותר כשבוחנים אותה מן ההיבט המגדרי. לטענת אבו-קשק (2020), כאשר טוענים שהפער הדיגיטלי בין נשים לגברים בחברה הערבית הולך ונעלם, חשוב להביא בחשבון לא רק את מספר המשתמשים אלא גם את אופן השימוש ומאפייניו אצל הנשים הערביות. המרחב הדיגיטלי נתון ללחצים חברתיים ופוליטיים, והשימוש של הנשים בו כפוף לסטנדרטים שקבעה החברה.

שתי הרשתות הפופולריות בקרב נשים ערביות הן פייסבוק (78 אחוז) ואינסטגרם (56 אחוז). מטרת השימוש באינטרנט עבורן היא תקשורת חברתית (74 אחוז). הנשים מייחסות חשיבות לשמירה על הפרטיות במרחב הווירטואלי, הנובעת מכך שהן נתונות לבקרה ופיקוח הדוקים מצד המשפחה והחברה. עוד עולה כי חמישים אחוז מהנשים אינן משתפות תמונות; הסיבה העיקרית שנקבו בה הייתה תחושת חוסר ביטחון (71 אחוז). הפיקוח על הנשים ברשת אינו רק משפחתי-חברתי אלא גם פוליטי. ממצאים מקבוצות מיקוד של צעירות העלו שגם אם הן אקטיביות מבחינה פוליטית, הן מדירות את עצמן מאקטיביזם דיגיטלי. הסיבות שהן הציגו היו חשש מפני רדיפה פוליטית, חשש חברתי

או חשש לספוג תגובות הטוענות שהן חצו את גבולותיהן המגדריים (Odeh, 2018). הממצאים עולים בקנה אחד עם המחקר של אבר־קשק (2016), שבו נמצא הברדל מובהק בין בלוגרים לבלוגריות בשכיחות נושאי הפוסטים שפרסמו: אצל הגברים רוב הפוסטים עסקו בנושא ציבורי, ואילו אצל הנשים כמחצית מהפוסטים עסקו בנושאי סגנון חיים. לסיכום, אי־שוויון דיגיטלי קשור להבדלים תרבותיים בין המינים, האתניות, המעמד החברתי והחברתי־כלכלי. כל אלה יכולים להביא לגישה ושימוש במדיה דיגיטליות לא שוויוניות. לכן חשוב לחדד כי הפער הדיגיטלי אינו רק סוגיה טכנית ואינו מסתיים כאשר הכול מחזיקים טלפונים חכמים. בפועל הפער מורכב הרבה יותר וקשור גם לחלוקה חברתית, כלכלית ותרבותית.

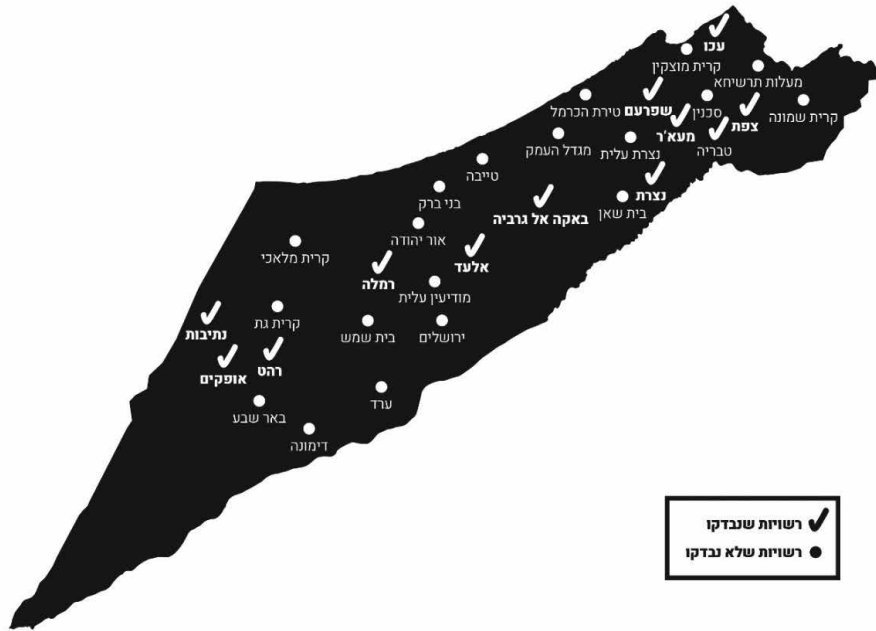
תוכנית להב"ה

תוכנית להב"ה הוקמה ביולי 2001 על ידי שר האוצר סילבן שלום, שהפקיד על ביצועה את אגף החשב הכללי במשרד האוצר (משרד המדע, הטכנולוגיה והחלל, ל"ת). במאי 2002 התקבלה החלטת הממשלה 1812 על הקמת תשתית "ממשל זמין" (סער, 2002), שנועדה להפיץ את השימוש במערכות מידע דיגיטליות נרחבות בציבור בתהליכים בירוקרטיים, ובפרט לסייע לצמצום הפער הדיגיטלי בפריפריה. אז שורטטו קווי היסוד של להב"ה: הקמת מאה מרכזים לכלל האזרחים המיועדים הן להדרכה בסביבת תקשוב והטמעתה הן לשימוש בה במיקום נגיש. כל זאת בדגש על עיירות פיתוח והכשרת צעירים ומבוגרים בטכנולוגיות מידע, כגון אינטרנט ושימושי יסוד במחשב. כך נועדו המרכזים לשמש כפלטפורמה עיקרית לשירותי ממשל זמין (Gov.il) עבור קבוצות מוחלשות (גולדשמידט, 2010).

חזון תוכנית להב"ה הוא צמצום אי־השוויון הדיגיטלי בישראל, הקשור לאי־שוויון כלכלי וחברתי נרחב (פישר ובנדס־יעקב, 2003), על ידי מתן כלים לאזרחים ממעמד חברתי־כלכלי נמוך, ללא נגישות לטכנולוגיות מידע מתקדמות ובעלי רמת אוריינות דיגיטלית נמוכה. לפיכך הושם דגש על נגישות פיזית ולימודית לתחומים אלה עבור מי שללא התוכנית לא היו זוכים לכך. מסגרת זו כוללת גם הדרכות לשימוש במחשב ובאינטרנט כדי לצייד את האוכלוסיות המוחלשות בכלים דיגיטליים ולהקנות להן מיומנויות שימוש (גולדשמידט, 2010).

המרכזים מנוהלים בשיתוף פעולה בין להב"ה ובין הרשויות המקומיות שעמדו בקריטריונים להקמת מרכז כזה והסכימו לספק מבנה, להתאימו לפעילות ולתחזק אותו בתקופת הפעלת המרכז. בסוף שנת 2020 הודיע משרד המדע והטכנולוגיה על העברת התוכנית לרשויות המקומיות.

בישראל פועלים שלושים מרכזים של להב"ה, מהם 23 מיועדים לאוכלוסייה היהודית החרדית והכללית, ושבעה לאוכלוסייה הערבית (ראו איור 1).

איור 1: פריסה גיאוגרפית של מרכזי להב"ה

במרכזי להב"ה מעבירים קורסים המיועדים לתלמידים וקורסים למבוגרים. הקורסים למבוגרים ממוקדים ברובד התעסוקתי והמנהלתי השוטף: קורס מידע לממשל זמין, רווחה ופנאי הכולל שימושי אינטרנט מתקדמים, חיפוש מידע ושירותים מקוונים; קורסים ליישומי Office ויישומי מחשב מתקדמים, המיועדים להקנות יתרון בשוק העבודה; סדנת השתלבות במעגל העבודה הכוללת לומדות להכשרה מקצועית, מבדקי התאמה מקצועית, כתיבת קורות חיים וחיפוש עבודה. מערכי השיעור הקלאסיים של להב"ה בקורסים למבוגרים הם מובנים, טכניים ומועברים כהווייתם, ללא תכנים נוספים. לפיכך יש אחידות רבה יותר בין הקורסים המועברים למבוגרים במרכזים השונים (ברוך, תקשורת אישית, 26 באפריל 2017). הקורסים המועברים במרכזים שמיועדים לאוכלוסייה הערבית זהים למקביליהם המועברים בעברית אך מתקיימים בערבית. לצורך כך תורגמו מערכי השיעור של הקורס והועלו למערכת מקוונת דמוית "מודל" המשרתת את כלל המדריכים והמנהלים בארץ לטובת המדריכים במרכזים הייעודיים לאוכלוסייה הערבית.

הליך המחקר

המחקר המוצג כאן בוחן את מאפייני המשתתפים הערבים בתוכניות להב"ה לצמצום אי-השוויון הדיגיטלי, ואת השפעות ההשתתפות בהכשרות אלה לטווח הקצר ולטווח הארוך. היתרון בשימוש במתודולוגיה מעורבת הוא הרצון בהרחבה (expansion) –

הרחבת הטווח והמרחב של חקירת הנושא על ידי נקיטת שיטות שונות. המחקר נעשה בשלושה שלבים עיקריים:

השלב הראשון – סקר: הופץ שאלון במרכזי להב"ה בקרב משתתפים ערבים בתחילת הקורס. נערכו פניות טלפוניות לכל שבעה מרכזי להב"ה המיועדים לאוכלוסייה הערבית: שפרעם, רהט, טייבה, סכנין, באקה, מע'אר ונצרת. בשני מרכזים לא עלה בידי צוות המחקר לאסוף נתונים מסיבות טכניות. מחמישה המרכזים הנוספים נאספו נתונים בשאלון שהופץ למשתתפים במרכז להב"ה בקורסים להכרת המחשב והאינטרנט בנצרת (25 שאלונים, 3 קורסים), במע'אר (7 שאלונים, קורס אחד), בבאקה-אל-ע'רביה (26 שאלונים, 2 קורסים), בשפרעם (7 שאלונים, קורס אחד) וברהט (13 שאלונים, קורס אחד). בסך הכול נאספו 78 שאלונים מהמרכזים, הפונים לאוכלוסייה הערבית. השאלונים הועברו בקשר ישיר עם מנהלי מרכזי להב"ה. מדריכי הקורסים חילקו את השאלונים למשתתפים ידנית במועד פתיחת הקורס. אחד מאנשי צוות המחקר נכח במקום וליווה את התהליך. מטרת הסקר הייתה לאפיין את האוכלוסייה המשתתפת בקורסים, לאתר את המשתתפים המבאים מניעים להצטרף לקורס, לבחון כוונות התנהגות בהקשר לקורס ולברוק מסוגלות עצמית בשימוש במחשב ובאינטרנט.

השלב השני כלל סקר המשך על השפעת התוכנית על המשתתפים בטווח הקצר בסוף הקורס.

השלב השלישי בדק כיצד נתפסת האפקטיביות של הקורס בטווח הארוך באמצעות ראיונות טלפוניים שנערכו עם משתתפות כשנה לאחר שסיימו את הקורס. נערכו ראיונות מובנים כדי להבין את הסיבות להשתתפות בקורסים, את התועלת שהופקה מהם ואם הקורסים אכן ענו על הציפיות. נעשו עשרות פניות טלפוניות כדי לאתר מרואיינים פוטנציאליים. בסופו של דבר נערכו 11 ראיונות טלפוניים בערבית; כל ראיון ארך כארבעים דקות וזיכה את המשתתפות בתווי שי. חלוקת המרואיינות נערכה כך שתתאים להתפלגות הגיאוגרפית של האוכלוסייה המשתתפת בקורסי להב"ה להכרת המחשב והאינטרנט. המרואיינות מתגוררות ברחבי הארץ: בצפון, במרכז ובדרום. רובן הופנו לקורס על ידי שירות התעסוקה; השאר באו לקורס באופן עצמאי. טווח הגילים בקרב המרואיינות היה 30-50. רוב המשתתפות לא השתמשו כלל במחשב ובאינטרנט לפני ההשתתפות בקורס. הראיונות הוקלטו ולאחר מכן תומללו, תורגמו ונותחו על פי עקרונות התיאוריה המעוגנת בשדה (Straus & Corbin, 1998). עקרונות אלה כוללים ניתוח תמטי של הטקסטים באמצעות קידוד ראשוני של הראיונות, הרחבתו לקטגוריות ויצירת תמות מפרספקטיבה רחבה יותר. ניתוח זה נועד גם לשקף במידת האפשר את החוויה הסובייקטיבית של המרואיינות (שקדי, 2011).

ממצאים

מאפיינים סוציו-דמוגרפיים

נאספו נתונים ממרכזים שפונים לאוכלוסייה הערבית. רוב המשיבים היו נשים (שמונים אחוז); גילאי המשתתפים נעו בין 16 ל-63 ($M=39$, $SD=10.03$). שיעורם של הלא עובדים היה גבוה (73 אחוז), ורק כחמישית מהמשיבים (18 אחוז) דיווחו שהם מועסקים. כל המשיבים הגדירו עצמם כבעלי שכר נמוך מהממוצע במשק, 72 אחוז הגדירו עצמם כבעלי הכנסה נמוכה הרבה מתחת לממוצע, לעומת 28 אחוז שהגדירו את עצמם כבעלי הכנסה קצת מתחת לממוצע. טווח שנות ההשכלה של המשיבים נע בין 4 ל-24 שנות השכלה ($M=10.23$, $SD=2.22$). למעלה ממחצית מהמשיבים (57 אחוז) דיווחו כי רכשו השכלה תיכונית (עם תעודת בגרות) ועל תיכונית. כשליש מהמשיבים (34 אחוז) דיווחו כי רכשו השכלה תיכונית ללא תעודת בגרות ואילו 27 אחוז – על תיכונית, ורק כעשירית מהמשיבים (11 אחוז) היו בעלי תואר אקדמי ראשון.

תמונה כללית של משתני המחקר העיקריים בקרב האוכלוסייה הערבית

לאחר שעברנו על המשתנים הסוציו-דמוגרפיים נעבור לסקור ממצאים הנוגעים לקורס עצמו: מניעים להצטרפות, חשיבות נתפסת, ציפיות מהקורס וכוונות התנהגות. כמו כן נסקור ממצאים הקשורים לאיכות חיים, לבדידות, לקרבה לחברים ולמשפחה, ולמיקוד שליטה. לאחר מכן יסקרו הממצאים על משתני המחקר העיקריים: תפיסות בנוגע לטכנולוגיה; תפיסות בנוגע לאינטרנט; שימושים באינטרנט; היכרות עם מושגים על מחשב ואינטרנט; יכולת לבצע משימות במחשב ובאינטרנט; מסוגלות עצמית בשימוש במחשב; ומסוגלות עצמית בשימוש באינטרנט.

מניתוח הממצאים (ראו לוח 1) עולה כי הקורסים נתפסים כחשובים בעיני המשתתפים: בסקאלה של 1-7 ציינו המבדקים את החשיבות הנתפסת של הקורס. הממוצע בקרב המשתתפים הערבים (6.00) היה גבוה באופן מובהק, ממוצע הציפיות מהקורס ותרומתו (6.31) גבוה באופן מובהק וממוצע כוונות ההתנהגות גבוה (6.3).

בבחינת עמדות על איכות החיים הצביעו המשתתפים על ממוצע נמוך (3.55). כך גם מבחינת שביעות הרצון מאיכות החיים, המשתתפים דיווחו על ממוצע (3.67). בשאלות על תפיסות בנוגע לטכנולוגיה באופן כללי ולאינטרנט באופן ספציפי ניכר שהאוכלוסייה תופסת אותם כמאתגרים. בסולם של 1-5, הוא רתיעה קיצונית מטכנולוגיה ו-1 הוא אהבה גורפת, המשיבים נמצאים כמעט באמצע 2.98. לגבי האינטרנט, בסולם של 1-5, הוא רתיעה קיצונית מאינטרנט ו-1 הוא אהבה גורפת, ממוצע התשובות עמד על 2.3.

• בשאלה המתייחסת להיכרות עם מושגים על מחשב ואינטרנט הממוצע היה 1.89 מתוך 5, כאשר 5 מסמל בקיאות ו-1 חוסר היכרות.

- במה שנוגע ליכולת לבצע משימות במחשב ובאינטרנט, ממוצע התשובות הוא 2.56 מתוך 5.
- בשאלה המתייחסת למסוגלת עצמית בשימוש במחשב, בסולם של 1-10, 10 משמעו מכיר היטב, הממוצע הוא 4.94. בשאלה המתייחסת למסוגלת עצמית בשימוש באינטרנט, בסולם של 1-7, 7 משמעו מכיר היטב, הממוצע נמוך מהאמצע, 3.84.

לוח 1: סטטיסטיקה תיאורית של משתני המחקר בקרב האוכלוסייה הערבית

משתתפים ערבים (N=78)		
ממוצע	סטיית תקן	המשתנה
6.00 A	1.20	חשיבות נתפסת
6.31 A	1.07	ציפיות מהקורס
6.32	0.95	כוונות התנהגות
3.55 AB	0.86	איכות חיים – רגשות
3.67 B	0.89	איכות חיים – שביעות רצון
2.59	0.66	בדידות
2.81	1.12	קרבה לחברים ומשפחה
4.40	1.36	מיקוד-שליטה
2.98	0.74	תפיסות בנוגע לטכנולוגיה
2.30	0.87	תפיסות בנוגע לאינטרנט
3.03 AB	1.10	שימושים באינטרנט
1.89	1.21	היכרות עם מושגים לגבי מחשב ואינטרנט
2.65	1.21	יכולת לבצע משימות במחשב ובאינטרנט
4.94	2.57	מסוגלות עצמית בשימוש במחשב
3.84	1.81	מסוגלות עצמית בשימוש באינטרנט

הבדלים במשתני המחקר לפני הקורס ואחריו באוכלוסייה הערבית

בתחילת הקורסים להכרת המחשב והאינטרנט הועברו שאלונים מודפסים כדי לבחון את השפעת הקורס לטווח הקצר. צוות המחקר הגיע למרכזים אלה שוב בשיעור האחרון של כל קורס כדי לאסוף נתונים פעם נוספת. בהמשך נמדדו ההבדלים בערכים של משתני המחקר בין תחילת קורס לסימו.

מתוך 78 המשתתפים שמילאו את השאלונים בתחילת הקורס, 39 משתתפים ערבים מילאו את השאלון המקביל בסופו.

לוח 2 מתייחס להבדל בממוצע משתני המחקר לפני הקורס ואחריו. בקרב משתתפים ערבים נערך מבחן t למדגמים תלויים.

לוח 2: הבדלים במשתני המחקר לפני הקורס ואחרי הקורס (מבחן t) באוכלוסייה הערבית

t	אחרי (N=39)		לפני (N=39)		
	ממוצע	סטיית תקן	ממוצע	סטיית תקן	
1.84*	1.22	5.38	1.31	5.75	חשיבות נתפסת
1.65	0.65	3.89	0.73	3.71	איכות חיים – רגשות
2.01*	1.00	3.86	0.75	3.52	איכות חיים – ש"ר
1.67	0.66	2.81	0.55	2.66	בדידות
0.06	1.13	2.63	1.08	2.62	קרבה
0.07	0.95	4.53	1.30	4.55	מיקוד שליטה
0.07	0.75	2.19	0.67	2.18	תפיסות שנוגעות לטכנולוגיה (כללי)
2.03*	0.59	3.35	0.51	3.17	תפיסות ועמדות בנוגע לאינטרנט
2.21*	0.99	3.12	0.93	2.85	שימושים במחשב ובאינטרנט (דפוסי שימוש)
5.21*	1.04	3.09	1.09	1.79	כישורי מחשב ואינטרנט (תפיסות)
9.24*	0.74	4.02	1.01	2.49	יכולת לבצע משימות שקשורות למחשבים ולאינטרנט (תפיסות)
3.61*	1.72	7.10	2.69	5.40	מסוגלות עצמית בשימוש במחשב (כללי)
7.13*	1.16	5.97	1.52	3.84	מסוגלות עצמית בשימוש באינטרנט

$p < 0.05^*$

מהממצאים עולה שבאוכלוסייה הערבית הקורס הצליח לשפר באופן מובהק את שביעות הרצון ואת החשיבות הנתפסת של הקורס, את איכות החיים, את התפיסות והעמדות בנוגע לאינטרנט, את התפיסות בנוגע לכישורי מחשב ואינטרנט, את התפיסות על היכולת לבצע משימות שקשורות למחשבים ואינטרנט. כמו כן הצליח הקורס לשפר את התפיסות על מסוגלות עצמית בשימוש במחשב באופן כללי וכן את התפיסות על המסוגלות העצמית בשימוש באינטרנט.

הנתונים שנאספו עד כה עסקו בהשפעת הקורס לטווח קצר, בין תחילתו לסימומו, באופן המאפשר לנו לברוק אם הקורס עצמו היה הגורם המשפיע על השינוי במדרים השונים שנמדדו. עם זאת יש חשיבות רבה לבדיקת תפיסתם של הנבדקים על השפעותיו של הקורס להכרת המחשב והאינטרנט לטווח הארוך. בדיקה כזאת תשלים את הבנתנו על האפקט הרחב יותר של קורסי להב"ה, מאחר שעבר זמן מה מסיום הקורס והזמן שחלף מאפשר לאנשים להבין את משמעות החוויה ותרומתה להם מהבחינה הקוגניטיבית, המקצועית, האישית ועוד. בסעיפים הבאים נסקור את התמות בנושא השפעות הקורס לטווח הארוך שעלו מניתוח הראיונות עם 11 משתתפות. הניתוח העלה שלוש תמות: מניעים להשתתפות בקורס, תועלות מהקורס, שביעות רצון מהקורס.

המניעים להשתתפות בקורס

תמה זו עוסקת במניעים שציינו המרואיינות שהביאו אותן להשתתף בקורס ומה היו ציפיותיהן ממנו. רובן המוחלט של המרואיינות ענו כי ציפיותיהן הן לדעת להשתמש במחשב ככל האפשר. התשובות שהתקבלו בחלק זה נעו על רצף שהחל ברצון להכיר באופן בסיסי את המחשב ולהעמיק בידע קיים או לרענן ידע קיים. אחת המשתתפות אמרה: "ציפיתי לרכוש ידע איך נכון להשתמש במחשב באופן מעמיק יותר מזה שהכרתי קודם לכן. הידע שלי היה שטחיי" (נ' ממרכז הארץ, בת 30). משתתפת נוספת ציינה: "הציפייה הייתה שהקורס יעזור לי בהיבטים שונים וגם לעשות 'רענון' לידע הקיים במחשבים" (י' ממרכז הארץ, בת 34). אחרות ציינו שהן מעוניינות להכיר יישומים מתקדמים בשימוש במחשב (תוכנה) ועזרים נלווים למחשב: "ואוכל לעשות מצגות לעבודות שלי באוניברסיטה וגם של ילדי" (ח' מדרום הארץ, בת 42).

נוסף על מניע המתייחס לפן הטכני של ידע במחשבים בקרב המרואיינות, צוין גם מניע אישי הקשור למשפחה ורצון לסייע לילדים: "הציפיות שלי היו חיוביות כי אני הולכת לרכוש ידע שיעזור לי בלימודים שלי ואוכל לעזור לילדים שלי ולהשגיח על העבודות שלהם שהכנתן מצריכה שימוש במחשב" (מ', מצפון הארץ, בת 38).

מניעים נוספים היו לרכוש ידע שיסייע בלימודים או במציאת עבודה חדשה או מקום עבודה חדש שישפר את מצבן: "וזה יעזור לי כשאתחיל ללמוד, ובעזרת השם יעזור לי בעתיד כאשר אתחיל בעבודה במשרה שקשורה ללימודים שלי" (מ' מצפון הארץ, בת 38). "הציפיות שלי היו שאכיר את המחשב כדי שאוכל לעבוד במשרה מלאה" (א' מרכז הארץ, בת 31).

מניע נוסף בהקשר זה היה רכישת ידע שיסייע בשיפור כישורי מחשב שנדרשים במקום העבודה: "לפעמים העבודה שלי כמועצה דורשת ידע במחשבים. למשל: שליחת קבצים, שמירת קבצים ושיתוף קבצים, חשבונות, הזנת נתונים מסוימים" (י' ממרכז הארץ, בת 34).

מהתשובות אפשר לראות בבירור כי ההתייחסות לקורס בקרב האוכלוסייה הערבית היא כאל כלי לרכישת ידע והשגת שיפור מקצועי.

התועלת שבקורס

התועלת שציינו המרואיינות קשורה לא רק לשימוש ביתי אלא גם לתועלת מקצועית: "רכשתי ידע בסיסי שאני זקוקה לו בתפקידי המקצועי ובלמודים שלי [...] היום אני יכולה להגשים את המטרה שלי מבחינה מקצועית [...] נוסף על כך, המשכורת שלי השתפרה" (ז' ממרכז הארץ, בת 31). בעקבות השיפור ביכולת השימוש במחשב וכידע, הצליחה המרואיינת להתקדם בלימודים ובעבודה ולשפר את שכרה. בכך הושגו שתי מטרות נוספות: שיפור המעמד הכלכלי ותחושת רווחה אישית.

הרוב המוחלט של המשיבות שהתייחסו לתועלת ציינו שהקורס העצים אותן. אצל חלקן באה ההעצמה לידי ביטוי בידע שרכשו בקורס וביכולתן לפעול בחופשיות ובביטחון עם המחשב והאינטרנט: "אם לא הייתי נכנסת לקורס לא הייתי יודעת להשתמש בו כדי לחפש מידע ברשת האינטרנט ולא הייתי לומדת להשתמש במייל" (פ' מצפון הארץ, בת 29). "מעולם לא חשבתי שאוכל להשתמש במחשב במספר תוכנות ותוכניות ברמה הזאת של שליטה וביטחון עצמי" (ג' ממרכז הארץ, בת 30).

תרומה נוספת שתיארו כמה מרואיינות אינה קשורה למטרתו המוצהרת של הקורס ולעולם המקוון. עצם ההתנסות הממושכת בכיתה אחת עם נשים אחרות מאותו מקום תרמה ליצירת חברויות. המפגש עם נשים בעלות מטרות זהה ותחומי עניין משותפים סייע להתקרבות המהירה בין המשתתפות בקורס: "במישור החברתי, הכרתי נשים מהכפר שלי מאותו גיל, שיש להן את הרצון לשנות את מסלול חייהן כמוני, ולעבוד על פרויקט אפילו אם הוא קטן (למשל, לעבוד ולהתקדם לאט לאט)" (ע', מדרום הארץ, בת 50). התועלת החברתית חיזקה גם קשרים משפחתיים: "מבחינה אישית הקורס עזר לי ליצור יותר קשרים עם הבנים שלי בגלל שכעת אני יכולה לעזור להם ולהשיב על שאלותיהם בפתרון שיעורי הבית" (ג' ממרכז הארץ, בת 30).

כיוון שהתפיסות של האינטרנט לא מתפתחות בקורס עצמו אלא במידה רבה מהקשרים החברתיים והתרבותיים של סביבת הלומדים, מצביע ממצא זה על כך שהקורסים הללו הם חוליה נוספת בשרשרת של שינוי עמדות ותפיסות, והתנהגות בהקשר של מחשבים ואינטרנט, במיוחד של אוכלוסיות מאותגרות טכנולוגית.

שביעות רצון

רוב המרואיינות ציינו שהן רוצות להמשיך ללמוד קורסים מתקדמים יותר במרכזי להב"ה בעקבות הקורס הבסיסי. נוסף על כך אמרו כי ימליצו למכרותיהן להצטרף וללמוד קורסים מהמגוון המועבר במרכזי להב"ה. רובן אף אמרו כי הספיקו כבר להמליץ על הקורסים למכריהן.

בכל הנוגע לשביעות הרצון מעיצוב הקורס ומהמבנה שלו, כמעט כולן ענו כי הן מרוצות ממבנה הקורס ואין לשנות אותו, לדעתן. הן בחרו לתאר גם חוויות חיוביות שחוו בקורסים השונים. גם כאן נגעו התיאורים לצוות ההוראה ועסקו ביחס של הצוות וברמת הידע והבקיאות שלו: "המורה הייתה מצוינת מבחינת היחס שקיבלתי ממנה, יחס אישי, חוויה יפה ומועילה, וכל אימא צריכה אותה... מה שלא ידעתי, המורה הסבירה בצורה פשוטה ומובנת לכולם... נתנה לכל משתתפת את הזמן שלה" (ש', מאזור הדרום, בת 36). "המדריכה בקיאה בחומר ובעלת ניסיון וידע רחב, והכי חשוב היא הייתה סבלנית. נתנה לכל אחת מאתנו יחס אישי למרות שהיינו קבוצה של עשרה אנשים בערך. אם אני מתקשה אני מתקשרת למדריכה כדי לקבל הדרכה ומידע" (ר', מהצפון, בת 43).

מרואינות אחרות בחרו לשתף בתחושות אישיות שלהן כתוצאה מהחוויה החיובית מהקורס, חוויות שמעבר לרכישת הידע: "בממד האישי, החוויה הראתה לי שאני יכולה לממש את המטרות שלי ללא עזרה מהבנות שלי או הנכדים שלי. את מרגישה שאת האדון של עצמך ויש לך את היכולת להצליח, וכך הביטחון העצמי שלך עולה, ומתחשק לך ללמוד עוד ועוד" (ע' מדרום הארץ, בת 50). או כפי שסיכמה זאת המרואינית הבאה: "החוויה הייתה חיובית מאוד והכילה הרבה ערכים לימודיים שמועילים לנו מבחינה מקצועית, ושיפור המצב הכלכלי. מבחינה אישית, את רוכשת ביטחון עצמי. את מרגישה ש'החיים שלך התארכו' בזה שהפקת תועלת ולמדת משהו, כי אני מאמינה שאדם צריך ללמוד כל יום משהו חדש למרות כל הלחצים מכיוון הילדים ומהחיים בכלל" (א' ממרכז הארץ, בת 31).

אפשר לסכם שהחוויות היו חיוביות. נוסף על כך, חלק מהמרואינות העירו על צורך בהוספת מפגשים לתרגול החומר שנלמד בקורס אם כהמשך של השיעור וחיווק למידה של חומר שלא הובן היטב במהלך השיעור ואם כחיווק ידע שנרכש ותרגול וחזרה על חומר שכן הובן במהלך השיעור (המשכיות): "הייתי מוסיפה עוד זמן או עוד מפגש בשבוע, למשל, כדי להבין את מה שלא היה ברור לנו ונתרגל" (ש' מדרום הארץ, בת 36). "הייתי מוסיפה עוד שעות, כי הפקנו הרבה תועלת, במיוחד כי אנו צריכות את הידע הזה בימים האלה" (נ', ממרכז הארץ, בת 30).

סיכום

פעילויות בספירות רבות של חיינו מוצאות את דרכן לאינטרנט. אולם "אי-שוויון דיגיטלי" בגישה לאינטרנט, ביכולות השימוש בו, בעמדות כלפיו ובאופי השימוש בו משפיע על היכולת של פרטים וקבוצות לבצע באינטרנט מטלות יומיומיות באופן מהיר ויעיל, ולהפיק ממנו את המרב בהתאם לצורכיהם.

תופעת "אי-השוויון הדיגיטלי" היא כלל-עולמית ונחקרת באינטנסיביות בעשורים האחרונים. יתר על כן, גופים ציבוריים נוקטים צעדים רבים כדי לאפשר גישה לכלים דיגיטליים ולהעמיק את יכולות השימוש בהם, בעיקר לאוכלוסיות מוחלשות, ובכך

לצמצם את אי-השוויון הדיגיטלי. לתוכניות אלה יש דגשים שונים, החל באספקת ציוד לבתים פרטיים וחיבורם לאינטרנט, עבור דרך הכשרות וליווי למשתמשים ועד הכשרות ייעודיות למורים ולהורים.

המחקר הנוכחי תרם למילוי הריק המחקרי בתחום הערכת תוכניות לצמצום אי-השוויון הדיגיטלי, באמצעות מחקר על תוכנית להב"ה בחברה הערבית והשפעות ההשתתפות בתוכנית בטווח הקצר והארוך. מהממצאים עולים הבדלים בין תפיסות שונות בתחילת הקורס ובסופו. נמצאו בו הבדלים מובהקים ומשמעותיים מאוד בכל הנוגע להיכרות עם מושגים לגבי מחשב ואינטרנט, ליכולת לבצע משימות במחשב ובאינטרנט ולמסוגלות עצמית בשימוש הן במחשב הן באינטרנט. בדומה לממצאי המחקר הכמותי שבדק השפעות קצרות טווח, גם מן הממצאים האיכותניים עולה שהמניעים המרכזיים להצטרף לקורס היו הרצון להכרת המחשב והאינטרנט וההתנסות והשימוש בהם. מניעים נוספים שצוינו הם רצון לסייע לנשים במציאת עבודה ולילדיהן. רובן המוחלט של המרואיינות תיארו תועלות חיוביות כתוצאה מההשתתפות גם במוכן של ידע חדש שנצבר וגם בנוגע להתנסות בשימוש. רוב המרואיינות דיווחו גם על תחושת העצמה שנגזרת מעלייה בתחושת המסוגלות העצמית מעבר להקשרים הנקודתיים שנלמדו בקורס. התרשמותן הייתה, ככלל, חיובית מאוד מבחינת מבנה הקורס, התכנים שעלו בו, היחס של המדריכים והידע שלהם.

ממצאים אלה אפשר להסיק כי השתתפות בתוכניות אלה תורמת בשתי רמות עיקריות לצמצום הפער הדיגיטלי: ברמת המיומנויות וברמת תוצאות השימוש במחשב ובאינטרנט בקרב משתתפי התוכנית (van Dijk, 2020; Ragnedda, 2017). התוצאות עשויות לבוא לידי ביטוי ברמה החינוכית, החברתית, הכלכלית והאישית. היום נדרש שימוש באינטרנט בכל תחומי החיים כדי להשתתף כאזרח, כעובד, כיום, כסטודנט, כצרכן או בכל תפקיד אחר. לכן התמודדות עם אי-השוויון הדיגיטלי הכרחית הן עבור קובעי המדיניות הן עבור המגזר הפרטי. לממשלה בפרט יש אחריות ברורה לצמצם את אי-השוויון הדיגיטלי ותוכניות מסוג זה, מרכזי השמה וקורסי הכשרה, יסייעו לצמצום הפערים.

מן הראוינות עלה גם צורך בהמשכיות הקורסים (תרגול בין מפגשים), וגם לאחר מכן (קיום מסגרת כלשהי שמחזקת ומפתחת את הנלמד). אנו ממליצים לשקול מתן מענה לצורך זה כדי לשמר ואת ההשפעות החיוביות שיש לקורס בטווח הקצר לזמן ארוך יותר. לסיכום, ברמה התיאורטית מחקר זה מוסיף נתונים וידע בתחום הערכת תוכניות לצמצום אי-השוויון הדיגיטלי באוכלוסייה המוחלשת. ברמה המעשית יש להשקיע מאמצים ולפתח קורסי המשך או קורסים מתקדמים בנושא האינטרנט והמחשב ולהעלות את רמת האוריינות הדיגיטלית של המשתמשים, המתייחסת לכלל המיומנויות הנרכשות והנדרשות בסביבה דיגיטלית, לרבות שימוש בערוצי מדיה חדשים מתקדמים, במקורות מידע מורכבים, בטקסטים מרובי ייצוגים ובתוכנות לעיבוד נתונים (Eshet-Alkalai).

2004). מחקרים רבים מגדירים שליטה במיומנויות אלה כחיוניות להצלחה בעולם המודרני (זלכה, 2012).

המחקר הנוכחי בדיק את השפעות תוכנית להב"ה בטווח הקצר והארוך בחברה הערבית. עם זאת יש צורך במחקר המשך שמקיף קבוצות שונות בחברה וייבחנו גם תוכניות נוספות הפועלות לצמצום אי-השוויון הדיגיטלי.

הערות

- 1 יש תוכניות שונות לצמצום אי-השוויון הדיגיטלי, חלקן מטעם ארגונים ועמותות (כמו עמותת "הפוח", "מחשבה טובה" ואחרות) מטעם הממשלה.
- 2 ה"בייבי-בומרס" הם ילידי שנות הארבעים ועד תחילת שנות השישים של המאה העשרים (Carter, 2018).
- 3 ילידי תחילת שנות השמונים עד סוף שנות התשעים של המאה העשרים.
- 4 ילידי סוף שנות התשעים של המאה העשרים עד אמצע העשור השני של המאה העשרים ואחת.

מקורות

- אבר-קשק, ה' (2016). "הבלוגוספירה של המגזר הערבי בישראל כאמצעי תקשורת אלטרנטיבי", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- אבר-קשק, ה' (2020). "ילידים דיגיטליים ומהגרים דיגיטליים בחברה הערבית, איגוד האינטרנט הישראלי".
<https://www.isoc.org.il/public-action/digital-gap/arabic-guide/culture-1> (כל האתרים אוזרו במאסר 2022).
- אבר-קשק, ה' ו' מנדלס (2020). "מנסים להתחבר: פער דיגיטלי ולמידה מרחוק בקרב סטודנטים בדואים בזמן משבר הקורונה, המכללה האקדמית ספיר".
<https://did.li/XVWfT>
- איגוד האינטרנט הישראלי (2018). "הפער הדיגיטלי בין החברה הערבית לחברה היהודית בישראל".
<https://www.isoc.org.il/research/policy-papers/the-internet-in-arab-society-in-israel>
- איגוד האינטרנט הישראלי (2020). "סקר הגולש הישראלי: שימוש באינטרנט בישראל בדגש על תקופת הקורונה".
<https://www.isoc.org.il/sts-data/israeli-internet-usage-survey-2020>
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2019). "שנתון סטטיסטי לישראל 2019".
<https://bit.ly/3hgIzXv>
- גולדשמידט, ר' (2010). פרויקט להב"ה. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.
<https://cdn.the7eye.org.il/uploads/2018/10/internet-arab-society.pdf>
- גנאים, א' (2018). "האינטרנט בחברה הערבית בישראל", דו"ח מטעם איגוד האינטרנט הישראלי.
<https://www.isoc.org.il/uploads/2018/10/internet-arab-society.pdf>
- זלכה, ג' (2012). "צמצום הפער הדיגיטלי בקרב אוכלוסיות מוחלשות בישראל", מעוף ומעשה: הוראה ולמידה בעידן האינטרנט, 14, עמ' 101-138.
- משרד המדע, הטכנולוגיה והחלל (ל"ת). "תוכנית להב"ה: לצמצום הפער הדיגיטלי בחברה הישראלית".
https://www.gov.il/he/Departments/General/most_lehava
- סער, ג' (2002). הקמת תשתית ממשל זמין במדינת ישראל (מרכב"ה) (החלטת ממשלה 1812). ירושלים: מזכירות הממשלה.
- פישר, י' וא' בנדס-יעקב (2003). צמצום הפער הדיגיטלי בישראל: פרויקט להבה: דו"ח מסכם. ירושלים: מכון הנרייטה סאלד.
- קורח, מ' ומ' חושן (2019). "על נתוניך ירושלים: מצב קיים ומגמות שינוי". ירושלים: מכון ירושלים לחקר מדיניות.
https://jerusalem.institute.org.il/wp-content/uploads/2019/05/PUB_503_2019_web.pdf
- רוזנברג, ח' ומ' בלונדהיים (2021). מנותקים: מה קורה כשמה בני נוער מתעוררים בבוקר ללא

הסמארטפון שלהם. ירושלים: מאגנס.

שקדי, א' (2011). המשמעות מאחורי המילים: מתודולוגיות במחקר איכותני – הלכה למעשה. תל אביב: רמות.

תחאוכו, מ', ה' אקסלרד וח' מטר (2021). "האתגר הדיגיטלי בחברה הערבית" (נייר מדיניות 2021.05 / יוני 2021). הרצליה: מכון אהרן למדיניות כלכלית והבינתחומי הרצליה. <http://din-online.info/pdf/ah45.pdf>

- Abu-Kaf, G., A. Schejter & M. Abu-Jaffar (2019). "The Bedouin Divide", *Telecommunications Policy*, 43(7), 101810.
- Acharya, B. (2017). "Conceptual Evolution of the Digital Divide: A Systematic Review of the Literature Over a Period of Five Years (2010-2015)", *Journal of Russian Media & Journalism Studies*, pp. 41-74.
- Anderson, M. & J.B. Horrigan (2016). "Smartphones Help Those without Broadband Get Online, But Don't Necessarily Bridge the Digital Divide", *PEW Internet Research Center*.
- Blank, G. & D. Groselj (2014). "Dimensions of Internet Use: Amount, Variety, and Types", *Information, Communication & Society*, 17(4), pp. 417-435.
- Bobkowski, P. & J. Smith (2013). "Social Media Divide: Characteristics of Emerging Adults Who Do not Use Social Network Websites", *Media, Culture & Society*, 35(6), pp. 771-781.
- Brake, D.R. (2013). "Are We All Online Content Creators Now? Web 2.0 and Digital Divides", *Journal of Computer-Mediated Communication*, 19(3), pp. 591-609.
- Carter, T. (2018). "Preparing Generation Z for the Teaching Profession", *Srate Journal* 27(1), pp. 1-8.
- Castells, M. (2002). *The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Chen, W. & B. Wellman (2004). "The Global Digital Divide Within and Between Countries", *IT and Society*, 1(7), 39-45.
- DiMaggio, P. & E. Hargittai (2001). "From the 'Digital Divide' to 'Digital Inequality': Studying Internet Use as Penetration Increases", *Journal of the European Institute for Communication and Culture*, 20(2), pp. 27-46.
- DiMaggio, P., E. Hargittai, C. Celeste & S. Shafer (2004). "Digital Inequality: From Unequal Access to Differentiated Use", in: K. Neckerman (ed.), *Social Inequality* (pp. 355-400). New York: Russell Sage Foundation.
- Dupagne, M. & M.B. Salwen (2005). "Communication Technology Adoption and Ethnicity", *Howard Journal of Communication*, 16(1), pp. 21-32.
- Eshet-Alkalai, Y. (2004). "Digital Literacy: A Conceptual Framework for Survival Skills in the Digital Era", *Journal of Educational Multimedia and Hypermedia*, 13(1), pp. 93-106.
- Fairlie, R.W. (2007). "Explaining Differences in Access to Home Computers and the Internet: A Comparison of Latino Groups to Other Ethnic and Racial Groups", *Electronic Commerce Research*, 7, pp. 265-291.
- Friemel, T.N. (2016). "The Digital Divide Has Grown Old: Determinants of a Digital Divide among Seniors", *New Media & Society*, 18(2), pp. 313-331.
- Gangadharan, S.P. (2017). "The Downside of Digital Inclusion: Expectations and Experiences of Privacy and Surveillance among Marginal Internet Users", *New Media & Society*, 19(4), pp. 597-615.

- Gell, N.M., D.E. Rosenberg, G. Demiris, A.Z. LaCroix & K.V. Patel (2015). "Patterns of Technology Use among Older Adults with and without Disabilities", *The Gerontologist*, 55(3), pp. 412-421.
- Haddon, L. (2000). "Social Exclusion and Information and Communication Technologies: Lessons from Studies of Single Parents and the Young Elderly", *New Media & Society*, 2, pp. 387-406.
- Haight, M., A. Quan-Haase & B.A. Corbett (2014). "Revisiting the Digital Divide in Canada: The Impact of Demographic Factors on Access to the Internet, Level of Online Activity, and Social Networking Site Usage", *Information, Communication & Society*, 17(4), pp. 503-519.
- Hargittai, E. (2003). "The Digital Divide and What to Do about It", in: D.C. Jones, (ed.), *New Economy Handbook* (pp. 822-841). Cambridge, MA: Academic Press.
- Hargittai, E. & K. Dobransky (2017). "Old Dogs, New Clicks: Digital Inequality in Internet Skills and Uses among Older Adults", *Canadian Journal of Communication*, 42, pp. 195-222.
- Hargittai, E. & A. Hinnant (2008). "Digital Inequality: Differences in Young Adults' Use of the Internet", *Communication Research*, 35(5), pp. 602-621.
- Hargittai, E. & Y.P. Hsieh (2013). "Digital Inequality", in: W.H. Dutton (ed.), *The Oxford Handbook of Internet Studies* (pp.129-150). Oxford: Oxford University Press.
- Hargittai, E. & S. Shafer (2006). "Differences in Actual and Perceived Online Skills: The Role of Gender", *Social Science Quarterly*, 87(2), pp. 432-448.
- Hassani, S.N. (2006). "Locating Digital Divides at Home, Work, and Everywhere Else", *Poetics*, 34(4), pp. 250-272.
- Helsper, E. J. (2012). "A Corresponding Fields Model for the Links between Social and Digital Exclusion", *Communication Theory*, 22(4), pp. 403-426.
- Helsper, E. J., W.H. Dutton & M.M. Gerber (2009). *To Be a Network Society: A Cross-national Perspective on the Internet in Britain (Research Report No. 17)*, Oxford: Oxford Internet Institute.
- Helsper, E.J. & A. Galacz (2009). "Understanding the Links between Social and Digital Inclusion in Europe", in: G. Cardoso, C.A. Heong & J. Cole (eds.), *The Worldwide Internet: Changing Societies, Economies and Cultures* (pp. 146-178). Taipa: University of Macau Press.
- Hilbert, M. (2011). "The End Justifies the Definition: The Manifold Outlooks on the Digital Divide and their Practical Usefulness for Policy-Making", *Telecommunications Policy*, 35(8), pp. 715-736.
- Howard, P.N., L. Rainie & S. Jones (2001). "Days and Nights on the Internet: The Impact of a Diffusing Technology", *American Behavioural Scientist*, 45(3), pp. 383-404.
- Karabanow, J. & T. Naylor (2007). "Street Youth and Information Technology: An Exploration of Social Inclusion and Exclusion", *International Journal of Humanities*, 5, pp. 253-259.
- Lev-On, A. (2017). "Uses and Gratifications: Evidence for Various Media", in: Patrick Roessler (ed.), *International Encyclopedia of Media Effects*. Hoboken, NJ: Wiley-Blackwell.
- Lissitsa, S. & A. Lev-On (2014). "Gaps Close, Gaps Open: A Repeated Cross-sectional Study of the Scope and Determinants of the Ethnic Digital Divide", *International Journal of Electronic Governance*, 7(1), pp. 56-71.
- Lissitsa, S. & T. Laor (2021). "Baby Boomers, Generation X and Generation Y: Identifying Generational Differences in Effects of Personality Traits in On-demand Radio Use", *Technology in Society*, 64, 101526.
- Livingstone, S. & E. Helsper (2007). "Gradations in Digital Inclusion: Children, Young People

- and the Digital Divide”, *New Media & Society*, 9, pp. 671-696.
- Lloyd, A., S. Lipu & M.A. Kennan (2010). “On Becoming Citizens: Examining Social Inclusion from an Information Perspective”, *Australian Academic and Research Libraries*, 41, pp. 42-53.
- Madden, M. & S. Fox (2006). “Riding the Waves of ‘Web 2.0’”, *Pew Internet & American Life Project*, pp. 1-6.
- Madden, M. & L. Rainie (2003). *America’s Online Pursuits: The Changing Picture of Who’s Online and What they Do*, Washington, DC: PEW Internet and American Life Project.
- Odeh, Sh. (2018). *A Violent Network Gender Based Violence Againsts Palestinian: Women in Virtual Space*. 7amleh – The Arab Center for the Development of Social Media and the Kvinna till Kvinna Foundation. https://7amleh.org/wp-content/uploads/2018/11/Report_GBV_-_KtK.pdf
- Ono, H. & M. Zavodny, (2003). “Gender and the Internet”, *Social Science Quarterly*, 84(1), pp. 111-121.
- Park, Y.J. (2015). “My Whole World’s in My Palm! The Second-level Divide of Teenagers’ Mobile Use and Skill”, *New Media & Society*, 17(6), pp. 977-995.
- Pearce, K.E. & R.E. Rice (2013). Digital Divides from Access to Activities: Comparing Mobile and Personal Computer Internet Users”, *Journal of Communication*, 63(4), 721-744.
- Pearce, K.E. & R.E. Rice (2017). “Somewhat Separate and Unequal: Digital Divides, Social Networking Sites, and Capital-enhancing Activities”, *Social Media + Society*, 3(2) 2056305117716272.
- Prensky, M. (2001). “Digital Natives, Digital Immigrants”, *On the Horizon*, 9(5), pp. 1-6.
- Rafaeli, Sh., E. Leck, Y. Albo, Y. Oppenheim & D. Getz (2018). *An Innovative Approach for Measuring the Digital Divide in Israel: Digital Trace Data as Means for Formulating Policy Guidelines*. Haifa: Samuel Neeman Institute for National Policy Research.
- Ragnedda, M. (2017). *The Third Digital Divide: A Webrian Approach to Digital Inequalities*. London: Routledge.
- Robinson, L., S.R. Cotten, H. Ono, A. Quan-Haase, G. Mesch, W. Chen, J. Schulz, T.M. Hale & M.J. Stern (2015). “Digital Inequalities and Why they Matter”, *Information, Communication & Society*, 18(5), pp. 569-582.
- Rothbaum, F., N. Martland & J.B. Jannsen (2008). “Parents’ Reliance on the Web to Find Information about Children and Families: Socio-economic Differences in Use, Skills and Satisfaction”, *Journal of Applied Developmental Psychology*, 29(2), pp. 118-128.
- Scheerder, A., A. van Deursen & J. van Dijk (2017). “Determinants of Internet Skills, Uses and Outcomes: A Systematic Review of the Second-and third-level Digital Divide”, *Telematics and Informatics*, 34(8), pp. 1607-1624.
- Scheerder, A.J., A.J.A.M. van Deursen & J.A.G.M. van Dijk (2020). “Taking Advantage of the Internet: A Qualitative Analysis to Explain Why Educational Background is Decisive in Gaining Positive Outcomes”, *Poetics*, 80, 101426.
- Scheufele, D.A. & M.C. Nisbet (2002). “Being a Citizen Online: New Opportunities and Dead Ends”, *Harvard International Journal of Press/Politics*, 7, pp. 55-75.
- Schradie, J. (2012). “The Trend of Class, Race, and Ethnicity in Social Media Inequality: Who Still Cannot Afford to Blog?”, *Information, Communication & Society*, 15(4), pp. 555-571.
- Selwyn, N. (2003). “Apart from Technology: Understanding People’s Non-use of Information and Communication Technologies in Everyday Life”, *Technology in Society*, 25(1), pp. 99-116.
- Selwyn, N. & K. Facer (2009). “Beyond Digital Divide: Towards an Agenda for Change”, in:

- E. Ferro, Y.K. Dwivedi, J.R. Gil-Garcia & M.D. Williams (eds.), *Handbook of Research on Overcoming Digital Divides: Constructing an Equitable and Competitive Information Society* (1st Edition) (pp. 1-20). Hershey, PA: IGI Global.
- Straus, A. & J. Corbin (1998). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- U.S. Department of Commerce: National Telecommunications and Information Administration NTIA Research Preview. (2013). *Digital Nation: Expanding Internet Usage*.
- Van Deursen, A.J. & K. Mossberger (2018). "Any Thing for Anyone? A New Digital Divide in Internet-of-Things Skills", *Policy & Internet*, 10(2), pp. 122-140.
- Van Deursen, A.J. & J.A. van Dijk (2014). "The Digital Divide Shifts to Differences in Usage", *New Media & Society*, 16(3), pp. 507-526.
- Van Deursen, A.J. & J.A. van Dijk (2015). "Toward a Multifaceted Model of Internet Access for Understanding Digital Divides: An Empirical Investigation", *The Information Society*, 31(5), pp. 379-391.
- Van Dijk, J.A. (2005). *The Network Society: Social Aspects of the New Media*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Van Dijk, J.A. (2006). "Digital Divide Research, Achievements and Shortcomings", *Poetics*, 34(4-5), pp. 221-235.
- Van Dijk, J.A. (2012). "The Evolution of the Digital Divide: The Digital Divide Turns to Inequality of Skills and Usage", in: J. Bus, M. Crompton, M. Hildebrandt & G. Metakides (eds.), *Digital Enlightenment Yearbook 2012* (pp. 57-75), Amsterdam: IOS Press.
- Van Dijk, J. (2020). *The Digital Divide*. Cambridge: Polity
- van House, N.A. (2015). "Entangled with Technology: Engagement with Facebook among the Young Old", *First Monday*, 20(11), <https://doi.org/10.5210/fm.v20i11.6311>
- Warschauer, M. (2003). "Dissecting the 'Digital Divide': A Case Study in Egypt", *The Information Society*, 19(4), pp. 297-304.
- Wei, L. & D.B. Hindman (2011). "Does the Digital Divide Matter More? Comparing the Effects of New Media and Old Media Use on the Education-based Knowledge Gap", *Mass Communication and Society*, 14(2), pp. 216-235.
- Witte, J. & S. Mannon (2010). *The Internet and Social Inequalities*. London: Routledge.
- Zhang, W. (2010). "Technical Capital and Participatory Inequality in E-deliberation", *Information, Communication & Society*, 13(7), pp. 1019-1039.
- Zickuhr, K. & M. Madden (2012). "Older Adults and Internet Use", *Pew Internet & American Life Project*, 6, pp. 1-23.
- Zulman, D.M., M. Kirch, K. Zheng & L.C. An (2011). "Trust in the Internet as a Health Resource among Older Adults: Analysis of Data from a Nationally Representative Survey", *Journal of Medical Internet Research*, 13(1), e19.